Світлана Шуляк

ПІДПАРАДИГМА НАЗВ ТВАРИН У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Зоологічна лексика неодноразово привертала увагу як українських, так і зарубіжних лінгвістів. На українських теренах, зокрема, цієї проблеми торкалися Л.А. Булаховський [1], В.В. Жайворонок [5, 6, 7, 8], Ю.О. Карпенко [9], А.П. Критенко [10, 11], В.В. Німчук [12]. Названі вчені вивчали походження, лексичні значення, а також фонетичні, семантичні, словотворчі зміни цих слів. А.І. Богуцька [2] аналізувала функціональні особливості фаунолексем у складі фразеологічних одиниць. З.С. Василько [3] досліджувала процеси становлення символізованого значення слова на прикладі фаунолексем, що функціонують в українському фольклорному мовленні.

У поетичних текстах Євгена Гуцала виділяємо такі підпарадигми на позначення ряду зоолексем:

Підпарадигма назв тварин:

а) назви свійських тварин *(баран (овечка), віл, кінь (лоша), кіт, кріль, коза (цап), корова (теля), свиня (порося), собака);*

б) назви диких тварин *(білка, бегемот, бобер, вовк (сіроманець), гіпопотам, дикобраз, єнот, жираф, заєць, зубр, ігуана, їжак, кажан, кріт, лев, лис (лисичка), нутрія, лось, миша, носоріг, олень, росомаха, тхір, щур, як);*

Підпарадигма назв птахів:

а) назви свійських птахів *(гуска, качка, курка(півень);*

б) назви диких птахів *(ворона, ґава, гагара, голуб, горобчик, грак, жайворонок, зозуля, крук, ластівка, одуд, перепелиця, синиця, снігур, сорока, чапля, шпак).*

Лексико-тематична підпарадигма тварин включає назви свійських тварин *(баран (овечка), віл, гуска, качка, кінь (лоша), кіт, кріль, коза (цап), корова (теля), курка (півень), свиня (порося), собака);* назви диких тварин

(білка, бегемот, бобер, вовк (сіроманець), гіпопотам, дикобраз, єнот, жираф, заєць, зубр, ігуана, їжак, кажан, кріт, лев, лис (лисичка), нутрія, лось, миша, носоріг, олень, росомаха, тхір, щур, як).

Спинимося на окремих, найбільш поширених зооназвах у поезії Є. Гуцала. Лексема ***вовк*** зазвичай пов'язана з конотацією сем злість, ненажерливість, лиходійство. Натомість у Є. Гуцала ця міфологема набуває нового семантичного навантаження, а саме – страждання, муки, як-от: *Заворожили ворожбити, / зачаклували чаклуни / колись мене у цьому світі, / таки вони, / таки вони!; Щоб ми були у* ***шкурах*** *завше, / щоб* ***вовчий звікували вік****, / щоб я не грав на скрипці, знавши / лиш* ***вовчий рик****, / лиш* ***вовчий рик*** [4, 180].

Можливість перетворення людини на вовка і вовка в людину заснована на традиційних оповідях-легендах. Поет у «Баладі про вовків» вдається до створення художнього образу нареченої, жениха і скрипаля, розгортаючи магічну оповідь про те, як *Постали з* ***вовчих шкур*** *скажених, / постали з* ***вовчих шкур*** *отих: / з одної шкури –* ***наречена****, / зі шкури другої –* ***жених****; Між* ***молодої*** *й* ***молодого*** */ зі* ***шкури вовчої*** *постав /* ***скрипаль*** *– на грудях скрипка в нього, /* ***скрипаль*** *в руці смичок тримав* [4, 179].

Як відомо, образ *лисиці* переважно, зокрема і в народнопоетичній творчості, асоціюється з хитрістю. У вірші «Лисиця-вогнівка» Є. Гуцало вдається до переосмислення цього символу, опираючись на художню паралель «***лисиця – мисливець***». Зоолексема *лисиця* змінює свою традиційну негативну конотацію, а відповідної семантики набуває слово *мисливець*, напр.: *Та й, добита* ***мисливцем****,* ***вогнівка-лисиця*** */ прощавальним вогнем на снігах зацвіте, / а в її вертикальних поздовжніх зіницях / назавжди скрижаніє весняний цей степ...* [4, 181].

Досить поширене в Гуцалових віршах для дітей уживання фауноніма *кіт*. У таких творах з образом ***кота*** збережено усталену позитивну конотацію, мотивовану символічним значенням цього фауноніма як оберег, напр.: ***Кіт*** *у чоботи озувся / й, підкрутивши довгі вуса, / він подався на ріку: / ловить рибу от-таку! / А не зловить от-такої, / то пускає за водою, / бо маленьку не чіпає, / хай маленька підростає / й виростає в от-таку, / щоб ходити на ріку* [4, 364].

Яскраво простежується наявність психологічно-змістового підтексту в контекстах, де поетичні сполуки з фаунонімом ***кіт*** виражені власними назвами (*Кіт Котович*): *– Мамо, стало холодно, / надворі зима, / а в* ***Кота***

Котовича */ рукавиць нема. / – Мамо, стало холодно, / надворі зима, / а в* ***Кота Котовича*** */ валянок нема. / – Мамо, стало холодно, / пада білий сніг, / а в* ***Кота Котовича*** */ став червоний ніс, / у* ***Кота Котовича*** */ повні очі сліз. / – Тож* ***Коту Котовичу*** */ гірко цілий день, / хай в мої озується / і надвір іде* [4, 355].

В умовах поетичного функціонування фауноніма ***кіт*** спостерігаємо оригінально-авторське вживання паралелі ***Кіт-Котович – Хвіст-Хвостович*** у порівняльному контексті: ***Кіт*** *який, – мов* ***Кіт Котович****! / Хвіст в* ***кота****, – мов* ***Хвіст-Хвостович****! / І куди іде* ***Котович****, / то за ним слідом* ***Хвостович*** [4, 378].

В іншому вірші *лисиця* стає авторським символом *волі*, а в лексемі *людина* модифікуються асоціації, що пов'язані з байдужістю і безжалісністю, напр.: *І мало людей, де вовки, їжаки і кроти... / Й нікому чомусь не цікава звичайна* ***лисиця****: / узявши у зуби маля, йому нору знайти / запрагла вона і по клітці тісній метушиться* [4, 46].

У віршових текстах для дітей образ ***матері-лисиці*** суголосний образам людських матерів – з ніжним, лагідним ставленнм до своїх малюків: *Лис не спить, / не спить* ***лисиця****, / й лисеняткові не спиться / не лежиться, / і* ***лисиця*** */ лисеняткові співає, / лисенятко колихає. / – Спи, малятко, / спи, писклятко, / спи, сіреньке лисенятко, / спи, мазунчик, / спи, лизунчик, / спи, брехунчик, / спи, пустунчик, / спи, скакайло, / побігайло, / неслухняне неслухайко, / спи, малий нерозумака, / невмивака, невзувака* [4, 369].

Антропоморфізований образ *лисички* дозволяє повніше і предметніше передати родинні стосунки, що є важливим прикладом для дітлахів – злагоди, дружньої співпраці: *У* ***лисички*** */ є сестричка. / Та сестричка – / теж* ***лисичка****. / Дві* ***лисички*** *– / дві сестрички – / бричку / мають із травички: / павуки її зв'язали / й двом* ***лисичкам*** *– / двом сестричкам – / бричку ту подарували. / Дві* ***лисички*** *– / дві сестрички – / запрягли стрибунця / й сівши в бричку із травички, / поганяли молодця* [4, 355-356].

Рисами турботливості, піклування і водночас незахищеності у світі людей наділена лисиця і в одному з «дорослих» віршів Є. Гуцала: ***Лисиця*** *по клітці все ходить з малям у зубах, / бо прагне потомство у місце безпечне сховати. / Не віда про те, що* ***по світлих залізних кутках*** */ ніколи їй місця безпечного не відшукати* [4, 46]. Конструкція *світлі залізні кутки* побудована на антитезі і позначає безвихідь, невідворотність, байдужість.

Загалом у Гуцаловій поетичній збірці для дітей, яка так і називається «Сто віршів для дітей», діють звірі, птахи, комахи. Неважко помітити, що в своїх стосунках поводяться вони, як люди, наприклад: ***Їжачиха і їжак*** */ не помиряться ніяк / – Ти колючий! Пострижися! / – Ти колюча! Не колися! – Я колючий? Хто б казав! / – Нащо ж ти колючу взяв? / – Від колючого я чую! / – Я колючій не дивую! / – Не дивуєш? От дивак! / А іще ж, либонь,* ***їжак****. / – Не дивуєш? / От дивачка, / а іще ж, либонь,* ***їжачка****... /* ***Їжачиха*** *і* ***їжак*** */ не помиряться ніяк* [4, 354]; ***Павучиха з павуком*** */ павутину ткали / і тихесенько ладком / пісеньку співали – Добре нам,* ***павукам****, / в павутині жити. / – Добре нам, /* ***павукам****, / сонних мух ловити. / – Добре нам,* ***павукам****, / павутину ткати, / – добре нам,* ***павукам****, / пісеньку співати!..* [4, 361]; *Коли йде осінній дощ, /* ***зайці*** *в полі варять борщ. /* ***Зайці*** *варять борщ у полі / з буряків та бараболі. / Зайці моркву в борщ кладуть / і капусту в борщ січуть. / Зайці в борщ кладуть квасолю, / сиплять перцю, сиплять солі. / Листя кидають із лавра, / щоб удався борщ на славу. / І на славу в зайців борщ, / коли йде осінній дощ!* [4, 365].

Лексичні образи на позначення вовків, лисиць, зайців, павуків у Гуцаловій поезії нерідко вживаються в перебільшеному, гіперболізованому значенні. Гіпербола виконує важливу ідейно-естетичну функцію, надає зображуваному виняткової виразності, експресії: *Видно в лісі й поза ліс, / де сховався в листі* ***лис****. / Бо предовгий хвіст у* ***лиса*** *– / видно хвіст аж понад лісом. / Видно хвіст аж понад лісом, / за хвостом не видно й лісу. / Бо такий-то в листі* ***лис****, / бо такий-то з* ***лисом*** *ліс* [4, 365].

Гіпербола часто поєднується з різними тропами, утворюючи гіперболічні метафори: *У суботу, рано-вранці, / з'їли місяць* ***сіроманці*** */ й поховались до неділі / в чорних хмарах заметілі* [4, 376]; гіперболічні порівняння: *Білі боки й чорні боки / у* ***корови*** *– як в* ***сороки****!.. / Якби ще* ***корові*** *крила, / то й* ***корова*** *б полетіла!* [4, 382]. Підкреслюючи характерну рису тварин, гіперболічні метафори і порівняння надають їм художньої яскравості, посилюють оцінку зображуваних подій.

Культивує Є. Гуцало в дитячих поезіях і прийом літоти, де образне зображення тварин подається в навмисне зменшеному вигляді. Нерідко літота виконує функцію сатиричного засобу, проте в аналізованих поезіях Є. Гуцала вона слугує засобом вияву ніжності, інтимізації: *Дві* ***кунички*** *– дві сестрички / заховались в рукавичку* [4, 378].

Зоолексеми характеризуються різними емоційно-забарвленими суфіксами, які дають змогу простежити характеристику того чи того образу,

беручи до уваги навіть його загальнотекстову назву: *котисько, білочка*. Домінує в дитячих віршах про тварин лексика зі зменшувально-пестливими суфіксами: *курочка, оленятко, жабенятко, зайченятко, зайчик, козенятко, куничка, курочка, лошатко, поросятко, телятко* та ін., наприклад: *Дві курочки-чубарочки / знайшли дві срібні чарочки, – / й відтак пішло в чубарочок, / щоб воду пити з чарочок* [4, 364]; *Оленятко з лісу йшло – / і прийшло до нас в село. / Подивилось на село – / і назад у ліс пішло* [4, 385]; *Позбігались зайченята, / позбігались мишенята, / щоб колиску погойдати, / щоб тебе заколихати* [4, 367]; *Сплять гусята, / сплять качата, / сплять на річці лебедята, / і тобі пора вже спати / й перестати позіхати...* [4, 368]; *Чапля чапа – двоє лап / на болоті: чап та чап. / А за нею чапленятка, / чапленятка-лапенятка* [4, 388].

На окрему увагу в поезії Євгена Гуцала («дорослій», для дітей) заслуговують порівняння з фаунонімами, які творять надзвичайно оригінальний гуцалівський мовно-образний світ і які можна класифікувати за такими ознаками:

1. За кольоровою ознакою (вовчиця, кінь), напр.: *Сіро-жовтого вечора, кольором у* ***вовчицю****, / добре з тобою в березневому лісі іти. / Сухо тріщить, костричиться в лісі опала глиця, / спалахуючи іскрами, наче морський бурштин* [4, 202]; *З нами ступає вечір – з місяцем замість пілотки, / в вечора* ***кінь*** *є сивий, та* ***кінь****, мов туман, забіг, / і стежка піщана править вечору за обмотку, / кульбабами вишиту, узір до узору ліг* [4, 223].

2. За фізичними характеристиками, напр.: *Іржею місячною сяяла вуздечка, / і горбилось сідло, немов* ***ведмежий*** *горб, / і вишитий кисет валявся недалечко, – / шнурівка голуба і голубий узор* [4, 221].

3. За діями тварини, способом життя, пор.: *Де табір той? У листі* ***барложиться осінь****. /* ***Барложиться*** *в бурому листі,* ***неначе ведмідь****. / І котиться сонце – немов із циганського воза / зірвалося колесо й котиться сонцем у світ* [4, 199]; ***Ведмедем*** *у бурому листі* ***барложиться осінь****, / і* ***осінь*** *у листі сама – наче бурий* ***ведмідь****, / і сонце здається загубленим колесом з воза, / що світить, як сонце, і котиться сонцем у світ* [4, 198]; ***Як собака****, синій бубон гарка, / гільзами й снарядами гримить, / і в саду танцюють перестарки, / і зоря на милицях стоїть* [4, 161].

4. За призначенням тварини (кінь), напр.: *Біла, як молоко, пролилась біля хати, / потекла поміж вишні та між лободу... / Ця* ***дорога – мов кінь****, слід її осідлати, / слід на неї накинути срібну вузду* [4, 189].

5. За іншими ознаками (на основі індивідуально-авторських асоціацій), напр.: *Невже це* ***листопад****?.. Це –* ***леопард****, / який нам видається листопадом, / цей леопард забрів у листопад, / але таки зостався леопардом* [4, 171].

Отже, зоолексеми, що функціонують у поетичному ідіостилі Євгена Гуцала, становлять складну систему, якій притаманні парадигматичні відношення, реалізовані на рівні тематичних рядів і груп. Це допомагає визначити специфіку зоолексем, яка полягає в переосмисленні традиційних конотацій на основі образних уявлень і почуттів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 1. Загальне мовознавство. – К., 1975; Т. 2. Українська мова. – К., 1977; Т. 3. Славістика. Російська мова. – К., 1978; Т. 4. Слов'янська акцентологія. – К., 1980; Т. 5. Слов'янська акцентологія. – К., 1983.
2. Богуцкая А.И. Наименования фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка: (название птиц): Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ужгород, 1985. – 25 с.
3. Василько З.С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях): Дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. – К., 2002. – 260 с.
4. Гуцало Є.П. Твори: В 5 т. – Т. 5: Поезії, статті. – К.: Дніпро, 1997. – 576 с.
5. Жайворонок В.В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 35.
6. Жайворонок В.В. Національна мова та ідіолект // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 27-35.
7. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народов Причерноморья. – Сімферополь. – 2002. – № 32. – С. 51-53.
8. Жайворонок В.В. Символіка імені в контексті етнокультури // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського лінгвістичного університету. LINGUAPAX – VIII: Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. – 2001. – Вип. 5. – К.: Видавничий центр КНЛУ. – С. 106-115.
9. Карпенко І. Національна мовна картина світу: зіставний аспект // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39-46.
10. Критенко А.П. Колір і барви в поезії Тараса Шевченка // Мово-знавство. – 1967. – № 4.
11. Критенко А.П. Тематичні групи слів і омонімія // Слов'янське мово-знавство. IV. – К., 1962.
12. Німчук В.В. Жанри і стилі в історії української мови. – К., 1989.